

ГЕНЕЗИС ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

Досліджено погляди різних вчених щодо розвитку економічного аналізу та визначення його значення на сучасному етапі розвитку економічних відносин

Постановка проблеми. Аналітичне мислення зародилося ще до нашої ери. Але воно не мало чітко окреслених меж, тобто окремої аналітичної науки не було. Безумовно, елементарні аналітичні розрахунки властиві будь-якому усвідомленому прийняттю рішень, однак саме з появою інформаційних баз виникли і бажання, і потреба в аналітичному розгляді накопичених даних. Тобто історично аналіз став виділятися в окрему галузь наукових знань з появою систематизованих джерел інформації.

Проте до теперішнього часу немає єдиного підходу до розгляду розвитку економічного аналізу і відповідно й назви цієї науки та її змістовного наповнення, тому і залишається одним з найбільш дискусійних питань, що потребує подальших досліджень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ступінь розвитку науки визначається рівнем вивчення її історії. Тому знання історії економічного аналізу можна вважати необхідним підґрунтям для оцінки теперішнього стану аналітичної науки та практики і перспектив розвитку в майбутньому.

Питання історії економічного аналізу піднімається у працях багатьох вчених: С.Б. Барнгольц [3], І.І. Каракоза, В.І. Самборського [5], В.В. Ковальова [6], М.І. Коробова [7], І.Д. Лазаришиної [8], Є.В. Мниха [10], А.Д. Шеремета [16], у яких докладно висвітлені етапи становлення та розвитку економічного аналізу як науки та практичної діяльності.

Метою дослідження є дослідження генезису економічного аналізу в контексті розвитку суспільно-економічних відносин та економіки країни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ринкові відносини, зміна форми власності та корпоратизація підприємств, створення акціонерних товариств, а також комерційних структур інфраструктури ринку потребують змін в методах, принципах, основах управління, перебудови стилю й методів роботи керівників усіх рівнів. Як зазначає проф. В.О. Шевчук “Постає нагальність зміни існуючої парадигми суспільно-господарського буття на принципово нову, адекватну теперішньому викликові цивілізаційного розвитку” [15, с. 48]. У сучасних економічних умовах діяльність кожного суб’єкта господарювання є предметом уваги широкого кола учасників ринкових відносин (юридичних і фізичних осіб), які зацікавлені в результатах його функціонування. На основі доступної їм інформації вказані суб’єкти намагаються оцінити фінансовий стан підприємства. Основним інструментом цього є економічний аналіз, за допомогою якого можна об’єктивно оцінити внутрішні та зовнішні відносини підприємства, діяльність якого аналізують: охарактеризувати його платоспроможність, ефективність і прибутковість діяльності, перспективи розвитку, і на підставі отриманих результатів прийняти обґрунтовані рішення.

Вважаємо необхідним досліджувати становлення економічного аналізу як науки (суспільно-економічної науки) та практичної діяльності з урахуванням розвитку суспільно-економічних відносин, економіки країни на різних рівнях, паралельно з історією економічної думки, науки про управління, бухгалтерського обліку тощо.

Деякі вчені вважають, що саме з появою політичної економії пов’язаний розвиток економічного аналізу. Спочатку – у

найпростіших формах, а пізніше – як система спеціальних знань для дослідження причинно-наслідкових змін економічних процесів і явищ. Інші вчені обґрунтовано пов'язують виникнення аналізу зі становленням бухгалтерського обліку, з балансознавством, який почав формуватися у кін. XIX – поч. XX ст. у межах бухгалтерського обліку. Так, І.Ф. Шер одним із перших почав розглядати аналіз як органічну складову обліку.

Тому критерієм періодизації історії економічного аналізу є відмінність у розумінні предмету економічної теорії в різні періоди часу – як частини моральної філософії, науки про матеріальне багатство, і науки про раціональну поведінку людей [13]. На основі цього критерію виділено такі періоди в історії економічного аналізу (рис. 1).

Отже, економічна думка зародилася ще у стародавньому світі. Це була певна система поглядів на господарські явища, на рушійні сили економічної діяльності людей. У працях Ксенофонта, Платона, Аристотеля, а також мислителів стародавнього Риму, Індії, Китаю міститься спроба з позицій свого часу з'ясувати загальні принципи економічного розвитку. Піфагор уперше визначив аналіз як прийом, а точніше метод, яким можна користуватися в усіх науках, у тому числі й в економічних. Початок розвитку економічної теорії і самого слова “економіка” відбувається у Стародавній Греції, в роботах деяких видатних старогрецьких мислителів. Тому початок становлення економічної науки слід відносити саме до цього часу і до цієї країни.

Поширеною є позиція, що слово “економіка” було вигадане Ксенофонтом, який написав книгу з моральної філософії “Домострой”. Книга присвячена веденню домашнього господарства і містить такі найважливіші економічні поняття та ідеї: розподілу праці і його зв'язку з розмірами ринку (даний аспект зайняв важливе місце в теорії А. Сміта); виділення двох властивостей товару – з одного боку, кожен товар характеризується якими-небудь корисними властивостями, якими може скористатися

його володар (тут ми можемо спостерігати зародок ідеї корисності), з іншого – кожен товар підлягає обміну (а тут ми можемо спостерігати зародок ідеї мінової цінності або ціни); аналіз ролі грошей – вони полегшують обмін [13]. Таким чином, аналіз виступає як метод дослідження, основним призначенням якого є поділ сукупності на складові.

Протягом століть в Римі застосовувалося планування – наприклад, обчислювалася необхідна кількість продуктів для утримання військ та забезпечення роздачі збіжжя для народу, а також засобів для державних витрат. Відповідні розрахунки здійснювали фінансові керівники. Вони аналізували потреби і шукали можливості їх задоволення [18, с. 47-48]. Тобто їх дії були направлені на забезпечення населення відповідними благами.

Прояви економічного аналізу можна також зустріти у визначних тодішніх творців. Катон (пр. 234-149 до н.е.) розмірковував над стимулами для поліпшення продуктивності праці. Разом з тим, Варон (116-27 до н.е.) аналізував вплив локальних ринків на сільськогосподарську економіку, трудомісткість виробництва і продуктивність праці (відповідно до Колумелла, який зосереджував свою увагу на інтенсифікації сільськогосподарської економіки і поділі праці) [18, с. 48].

Аристотель в його роботах “Никомахова етика” і “Політика” виділяє два види господарської діяльності: 1) власне “економіка” – натуральне господарство, що включає землеробство, ремесло і дрібну торгівлю, тобто економіка пов'язана із задоволенням природних потреб людей і є виправданою з погляду моральної філософії; 2) “хрематистика”, що включає крупну торгівлю і лихварство, пов'язана з наживою, безмежним накопиченням багатства в грошовій формі та є неприйнятною з позиції етики. Щодо грошей Аристотель висловлює ідею про справедливу ціну товару, тобто таку, що відповідає вимогам етики, і повинна відображати витрати праці на його виробництво.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ				
	ЗМІНА РОЗУМІННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ	ВНЕСОК У РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ		
<p>I етап V ст. до н.е. – сер. XVIII ст. н.е.</p>	<p>Економічна теорія – частина моральної філософії, тобто етики. У цей період економічна наука носила майже виключно нормативний характер. Дослідники вирішували питання: “Яка ціна є справедливою?”, “Чи дозволено лихварство?”, “Які сфери господарської діяльності корисні, а які – ні?”</p>	<p>Древньогрецькі мислителі (Ксенофонт, Аристотель). Здійснювався аналіз господарських фактів (операцій), які стосувалися переважно мінливих товарних операцій</p>	<p>Аналіз як загальнонауковий метод дослідження</p>	
		<p>Середньовічні мислителі (Ф. Аквінський, У. Оккам). Необхідність аналізу викликана потребою робити оцінку прибутків господарств, оскільки дослідники засуджували отримання торгового прибутку, він був виправданий лише в тих випадках, коли є засобом існування того, хто його отримує або використовується на благодійні цілі. Аналіз в основному асоціювався з оцінкою окремих домогосподарств (мікроекономічний) з метою контролю за наявністю, рухом та використанням майна власників</p>		
		<p>Меркантилісти (У. Стаффорд, Т. Ман, А. де Монкретєн). Дослідження направлені на нормативний опис діяльності держави (макроекономічний аналіз). Гроші асоціювалися у них з капіталом, тобто одним з факторів виробництва, збільшення якого призводить до росту випуску (факторний аналіз)</p>		<p>Аналіз як спосіб вивчення економіки окремих суб'єктів господарювання</p>
<p>II етап Кінець XVIII ст. – XIX ст.</p>	<p>Економічна теорія – наука про матеріальне багатство, про закони виробництва та розподілу матеріальних благ. Фізіократами, представниками класичної політичної економії, а також К. Марксом економічна наука трактувалася як наука про господарство, а точніше, про його сегменти, пов'язані з випуском матеріальних благ, тобто сфера послуг виключалася з предмету економічної науки у даний період</p>	<p>Класична політична економія (А. Сміт, Д. Рікардо, Т. Роберт Мальтус, Ж. Батіст, Дж. Мілль). Дослідники робили акцент на аналізі проблем виробництва і розподілу матеріальних благ, зокрема, проблеми цінності, яка визначалася виробничими витратами. Використовували причинно-наслідковий метод дослідження. В наслідок впевненості, що в капіталістичному господарстві домінують універсальні та об'єктивні закони ігнорували суб'єктивно-психологічні фактори господарського життя</p>	<p>Аналіз як спосіб вивчення економіки окремих суб'єктів господарювання</p>	
		<p>Німецька історична школа (І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Ліст та ін.). Автори трактували народне господарство як єдине ціле, частини якого знаходяться у постійній взаємодії між собою (розвиток системного аналізу, причинно-наслідкових зв'язків), розуміли господарство як еволюціонуючу систему, яка проходить у своєму розвитку різні стадії (аналіз динаміки)</p>		
		<p>Сучасна радикальна політична економія (К. Маркс та ін.). Економічний аналіз заснований на діалектичній філософії, що характеризується двома особливостями: суспільство – система, яка самостійно розвивається і динаміка якого визначається станом і розвитком способу виробництва, окремі суб'єкти господарювання не мали власних цілей, їх дії визначалися класовою належністю</p>		<p>Аналіз діяльності суб'єктів господарювання</p>
<p>III етап Кінець XIX ст. – теперішній час</p>	<p>Після Маржиналістської революції економічна теорія – наука про особливий тип поведінки людей – про раціональну поведінку. Раціональна поведінка суб'єкта розуміється економістами як прагнення до особисто обраній цим суб'єктом цілі з врахуванням усіх обмежень і можливостей</p>	<p>Маржиналізм і неокласика (Г. Госен, Й. фон Тюнен, А. Опостен Курно). Акцент на сфері споживання, використанні дедуктивних методів дослідження. Всі економічні явища оцінювалися з точки зору окремого суб'єкта господарювання (мікроекономічний аналіз)</p>	<p>Аналіз діяльності суб'єктів господарювання</p>	
		<p>Кейнсіанство (Дж.М. Кейнс). Результатом Кейнсіанської революції є виділення в самостійну дисципліну – макроекономіки, що сприяло посиленню проблеми безробіття і необхідності активного макроекономічного втручання держави в економіку</p>		
		<p>Монетаризм (М. Фрідмен, К. Бруннер, А. Мельтцер, А. Шварц). Висунена ідея портфеля активів передбачала розподіл наявних у індивіда ресурсів так, щоб максимізувати свою корисність, тобто аналіз був направлений на пошук резервів ефективного використання ресурсів</p>		
<p>Старий інституціоналізм (Т. Веблен, У.К. Мітчелл, Дж.М. Кларк). Дослідники визначали соціальну направленість аналізу, оскільки дії окремих суб'єктів визначалися ситуацією країни і їх цілі формувалися суспільством</p>	<p>Аналіз діяльності суб'єктів господарювання</p>			
<p>Сучасний інституціоналізм (Р. Коуз, Р. Нельсон, Л. Тевено). Економічний аналіз направлений на оцінку ролі інститутів та їх впливу на господарство на основі принципів раціональності та методологічного індивідуалізму, знаходження резервів мінімізації витрат</p>				

Рис. 1. Періодизація розвитку економічного аналізу

* Систематизовано на основі [13]

Економічні ідеї стародавніх греків одержали подальший розвиток в творах середньовічних схоластів. У середні віки з'явилося саме поняття "політекономія". Ця дефініція була введена в науковий обіг французом Антуаном Монкретьєном де Ваттевілем в його книзі "Трактат по политической экономии" (1615 р.) Далі розвиток політична економія одержала в працях У. Петті, Д. Рікардо, А. Сміта, С. Сисмонді та ін. Виникнення бухгалтерського обліку вже у той час вимагає солідних професійних знань, що свідчило про достатньо високий практичний рівень розвитку прикладного економічного аналізу. Це породжує необхідність створення контрольних органів, що здійснюють нагляд за правильністю ведення бухгалтерського обліку, складання балансу, звіту про фінансові результати і аналізу цих результатів. Дані контрольні функції виконуються спеціальною аудиторською службою. Виникнення аудиту відносять до періоду формування бухгалтерського обліку як галузі спеціальних наукових знань, свідченням чого містяться у праці італійця Луки Пачолі (1445-1515) "Трактат про рахунки і записи".

Найбільш відомим твором схоластів, присвяченим економічній проблематиці, є "Сума богослов'я" Фоми Аквінського [13]. Як і Аристотель, Фома Аквінський здійснює аналіз різних аспектів економічного життя з нормативної точки зору. Слід також відзначити, що мислитель значно розвинув аристотелівську ідею справедливої ціни і виділив два типи справедливості: "згідно речі", тобто ціна товару повинна покривати середні витрати на його виробництво; "відношення частини до цілого", тобто ціна повинна визначатися тим, представник якого прошарку його продає – чим до більш привілейованого прошарку суспільства відноситься продавець товару, тим вище повинна бути ціна цього товару. Отже, автор намагається таким чином встановлювати правила торгівлі, і аналіз набуває рис методу вивчення економіки країни.

Якщо ж старогрецькі філософи і середньовічні схоласти прагнули показати умови діяльності окремих домогосподарств,

то меркантилісти намагалися дати нормативний опис діяльності держави, писали про нормативні принципи поведінки держави – чи можна псувати монету, як проводити економічну політику тощо. Тобто з'явилася необхідність в аналізі діяльності держави для досягнення її могутності та захисту інтересів національних виробників, що і пропагували меркантилісти.

Підтвердженням могутності держави меркантилісти рахували запас дорогоцінних металів в її розпорядженні, оскільки, по-перше, гроші асоціювалися у них з капіталом, тобто одним з чинників виробництва, збільшення кількості якого веде до зростання випуску, по-друге, гроші виконують важливу функцію засобу обігу. Тому розширення грошових запасів країни приводить до підвищення її економічної активності, а значить і до посилення її потужності.

Виправданням діяльності Ост-Індійської компанії, яка створена не тільки як підприємство, що приносить прибуток своїм власникам (акціонерам), але і як інструмент державної політики є праця Томаса Мана "Міркування про торгівлю з Ост-Індією" (1621 р.). Дослідник вважав, що вивозячи з країни гроші, це обертається ввезенням в країну ще більшої кількості грошей. Для пояснення своєї позиції Т. Ман використовує "метафору землероба": землероб, розкидаючи зерна, розраховує на збір урожаю, який не тільки покриє витрати зерна, але і окупить їх сторицею [13].

Класичну політичну економію можна вважати закінчення етапу становлення економічної теорії, оскільки у працях її основних представників А. Сміта, Д. Рікардо та ін. вперше був даний систематичний виклад економічної теорії як єдиної цілісної наукової дисципліни. Крім того, це "обумовлюється змінами у виробничих відносинах у зв'язку з промисловою революцією, що почалася у середині XVIII ст. Поява заводів і фабрик замість ремісничих майстерень, значне зростання числа працюючих, необхідність управління ними стали причинами більш структурованої системи управління підприємствами. З'явилися три рівні управління: нижчий,

середній і вищий, для кожного з яких вибудовувався відповідний обсяг обліково-аналітичної інформації” [8, с. 24].

Основними доробками класиків є:

– дослідження комплексу факторів, пов’язаних зі створенням і розподілом матеріального багатства;

– розробка і застосування прогресивних (для економічної науки того часу) методологічних прийомів дослідження типу причинно-наслідкового методу, методу логічної абстракції, дедуктивний методу.

В основі теорії класиків лежала проблема цінності, яку трактували як величину, що визначається виробничими витратами. Проте класичний підхід до аналізу цінності зовсім не був однозначним. Вченими І.В. Розмаїнським та К.А. Холоділіним виділено у рамках вчення про цінність класичної школи дві теорії цінності: 1) трудова теорія цінності, що розроблялася засновником класичної школи А. Смітом і Д. Рікардо, згідно якої цінність товару визначається витратами праці на його виробництво; 2) теорія факторів виробництва, також закладена А. Смітом, відповідно до якої цінність товару складається з доходів власників і виробничих факторів, що брали участь у виготовленні даного товару [13]. Таким чином, проблема цінності потребувала аналізу витрат та доходів власників. Класики ігнорували роль грошей як самого ліквідного засобу збереження цінності.

Підхід представників німецької історичної школи відрізнявся наступними особливостями: негативне відношення до будь-яких спроб створення універсальної економічної теорії, тобто, на їх думку, економічна наука повинна займатися дослідженням специфіки конкретних національних господарств у зв’язку з тим, що кожне національне господарство має свої специфічні властивості, що часто не мають аналогів. Дослідники негативно не визнавали абстрактно-дедуктивні методи аналізу, а робили акцент на конкретних історико-економічних дослідженнях, трактували народне господарство як єдине ціле, частини якого знаходяться в постійній взаємодії між собою, а не як простої суми окремих індивідів. Звідси і виникає аналіз

зв’язків між окремими суб’єктами країни і дослідження їх впливу один на одного. Крім того, господарство розглядалося як система, що розвивається, тому набув поширення аналіз динаміки для прослідковування змін на різних стадіях розвитку.

Відзначимо, що К. Маркс вважав, що окремі суб’єкти господарювання не мають власних цілей і переваг, їх дії визначаються класовою належністю. У зв’язку з цим, вважаємо, що це визначило розвиток аналізу за окремими прошарками суспільства, тобто аналізу за інтересами суб’єктів.

Також К. Маркса цікавили аспекти динамічної взаємодії між розподілом доходу, накопиченням капіталу і технічним прогресом. При цьому К. Маркс робив великий акцент на зв’язку вказаних аспектів з соціальними проблемами, перш за все, з безробіттям і зубожінням робочого класу [13]. Тобто завдяки розробкам дослідника розвивався економічний аналіз соціального спрямування з удосконаленням аналізу впливу факторів на економічне зростання економіки країни.

У 1870-ті роки в економічній науці відбулася Маржиналістська революція, що призвело до різких методологічних і теоретичних зрушень, пов’язані з новим розумінням економічної теорії як науки про раціональну поведінку суб’єктів. Для розвитку економічного аналізу маржиналісти зробили такий вклад. По-перше, з їх позиції, всі економічні явища досліджуються і оцінюються з погляду окремого суб’єкта господарювання – акцент на мікроекономічному аналізі. При цьому причинно-наслідковий аналіз замінювався функціональним, що стимулювало застосування математичних методів. Маржиналісти відзначали, що закономірності функціонування господарства в цілому виводяться з поведінки окремо взятого суб’єкта господарювання. Як писав К. Менгер, “те спостереження, яке ми спершу зробили над ізольованим індивідом, а потім над маленьким суспільством, тимчасово відокремленим від решти людей, рівним чином відноситься і до більш складних

відносин народу і людського суспільства взагалі” [1, с. 115].

Це сприяло розвитку мікроекономічного аналізу та використання його через метод індукції для аналізу на макрорівні.

У 1936 р. була опублікована книга великого англійського економіста Дж. М. Кейнса “Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей”. Науковці вважають, що саме ця книга знаменувала собою почало так званої “Кейнсіанської революції”. Для розвитку економічного аналізу це мало неабияке значення. По-перше, відокремлення макроекономіки в самостійну дисципліну сприяє аналізу макроекономічних проблем незалежно від досліджень аспектів цінності, конкуренції, поведінки споживача тощо. По-друге, творці Кейнсіанської революції внесли фундаментальні зміни у власне економічну теорію, відмовившись від закону Се, відповідно до якого нормальним станом ринкової економіки є повна зайнятість. Світова економічна криза кінця 1920-1930-х років, і особливо Велика депресія 1929-1933 рр. емпірично довели неспроможність даного підходу. Було встановлено, що ринкова економіка є внутрішньо нестабільною, а її нормальним станом є вимушене безробіття. Тому і виникла необхідність в активному втручанні держави в макроекономічне функціонування ринкового господарства. Такий висновок сприяв розвитку економічного аналізу з урахуванням факторів зовнішнього середовища.

Початковому монетаризму середини 1950-х років характерні емпіричні дослідження у сфері грошового обігу, а саме – аналіз попиту на гроші. Відродження монетаризму в 1950-1970-ті роки було названо Монетаристською контрреволюцією. У 1970-ті роки було розвинуто ідею портфеля активів, який трактується як усі блага, що набувають і зберігаються суб’єктом господарювання. “Активи зберігаються індивідом або унаслідок того, що вони приносять грошовий дохід (фінансові активи: акції, облігації), або тому, що вони мають певну корисність як такі (нефінансові активи: наприклад, споживчі блага тривалого використання, капітальні блага), або завдяки тому, що вони створюють зручність,

ліквідність і безпеку (гроші)” [13]. Тобто пріоритет надається напряму економічного аналізу – оцінці ліквідності і завданням суб’єкта є розподілити наявні у нього ресурси так, щоб максимізувати свою корисність.

На відміну від маржиналістів та неокласиків, старі інституціоналісти вважають, що дії окремих суб’єктів значною мірою визначаються ситуацією в економіці в цілому, а не навпаки. Зокрема, їх цілі і переваги формуються суспільством.

З позиції Т. Веблена поведінка суб’єкта господарювання визначається не оптимізуючими розрахунками, а інстинктами, що визначають цілі діяльності, і інститутами, що визначають засоби їх досягнення. Одним із інстинктів є інстинкт майстерності, що полягає в прагненні до “ефективного використання наявних засобів і адекватному управлінні ресурсами, доступними для досягнення життєвих цілей” [19, с. 135]. Відповідно, це підтверджує головне завдання проведення економічного аналізу – виявлення резервів господарювання за рахунок ефективного використання наявних ресурсів. Ідеї Т. Веблена розвивав У.К. Мітчелл, який вважав, що грошова (ринкова) економіка є нестабільною і проявом такої нестабільності є ділові цикли. Він був засновником відомого Національного бюро економічних досліджень і в його рамках займався емпіричними дослідженнями ділових циклів, а також прогнозуванням майбутньої динаміки економічної кон’юнктури. Оскільки ринкова економіка є децентралізованою, ці взаємодії несинхронізовані. Таким чином, наявність таких циклів породжує необхідність державного втручання у ринкову економіку. До кінця першої половини ХХ ст. старий інституціоналізм опинився у глибокому занепаді. Проте в останню третину ХХ ст. спостерігається відродження інституціоналізму в нових формах: неоінституціоналізм, еволюційний, новий французький інституціоналізм.

Неоінституціоналізм сприяв розвитку економічного аналізу ролі інститутів та їх впливу на господарство на основі принципів раціональності і методологічного індивідуалізму. “Представники даної школи вважають, що

неокласична теорія звужує можливості свого економічного аналізу через те, що враховує лише витрати взаємодії людей з природою (“трансформаційні витрати”). Необхідно також брати до уваги і глибоко вивчати витрати взаємодії між людьми – “транзакційні витрати”. Детальніше їх можна визначити як “витрати ресурсів (грошей, часу, праці тощо) для планування, адаптації і контролю за виконанням узятих індивідами зобов’язань в процесі відчуження і привласнення прав власності і свобод, прийнятих в суспільстві” [14, с. 158]. Критерієм ефективності інститутів дослідники визначають розмір мінімізації транзакційних витрат, тобто резерви господарювання, виявлення яких і відбувається за допомогою економічного аналізу.

Представники еволюційного інституціоналізму роблять акцент на дослідженні економічних змін, тобто розглядають ринкову економіку як динамічну систему. З погляду еволюціоністів, державне втручання – наприклад, у сфері технічного прогресу, – може зробити позитивний вплив на економіку. Отже, основним направленням аналізу є оцінка впливу змін макросередовища.

Остання течія в інституціоналізмі – новий французький інституціоналізм, що виник на рубежі 1980-1990-х рр. Специфіка цієї течії полягає в тому, що ринкова економіка розглядається не як окремо взятий об’єкт дослідження, а як підсистема суспільства. Останнє розглядається з точки зору аналізу різних “інституційних підсистем” або “світів”, кожна з яких характеризується особливими способами координації між людьми – “угод” – і особливими вимогами до дій людей – “норм поведінки” [13]. Таким чином, 90-ті роки ХХ ст. характеризуються кардинальними змінами в економіці країни, соціально-економічному устрої, зміною пріоритетів, вихідних умов діяльності. Відповідно, відбувається трансформація і економічного аналізу, зміна основних напрямів дослідження, поява нових аналітичних об’єктів і відповідна розробка методик їх аналізу, розширення суб’єктів та інформаційної бази і т. ін.

Однак розвиток назви аналітичної галузі знань не можна розглядати без дослідження історії самої науки. Взагалі економічний аналіз як наука сформувався порівняно недавно. У цьому відношенні він відрізняється від статистики і бухгалтерського обліку, які мають багатовікову історію. З історії розвитку бухгалтерського обліку і статистики є достатньо потужна література дореволюційного і післяреволюційного періоду, тоді як з аналізу господарської діяльності немає фундаментальних праць аж до 20-30-х років ХХ ст.

Виділення економічного аналізу у спеціальну галузь знань вченими пов’язується з двома основними передумовами: диференціацією наук як об’єктивної закономірності розвитку наукової діяльності (раніше функції економічного аналізу виконувалися бухгалтерським обліком, статистикою тощо, але з поглибленням економічної роботи на підприємствах виникла необхідність у виділенні аналізу в окрему систему знань, оскільки вищезгадані науки на той час неспроможні були задовольнити всі вимоги практики); задоволенням практичної потреби у достовірній інформації у зв’язку з розвитком продуктивних сил, удосконаленням виробничих відносин, розширенням масштабів виробництва. Для чого необхідна систематизація методів аналізу, перехід від інтуїтивного аналізу до математичного. Як стверджувала проф. С.Б. Барнгольд “Розглядаючи витоки економічного аналізу, можна сміливо стверджувати, що він є невід’ємною частиною, універсальним методом, що використовується у всіх науках, об’єктом вивчення яких є економіка – від економічної теорії, що виявляє макроекономічні закономірності розвитку суспільства, до економіки підприємства, де економічний аналіз розглядається як серцевина пізнання” [3, с. 236-237].

Видавництвами України за період 1991-2007 рр. випущено біля 300 підручників, навчальних і методичних посібників, збірників і монографій. Підходи авторів щодо розвитку аналітичної науки відображено у табл. 1.

Таблиця 1. Етапи розвитку економічного аналізу в Україні

Етапи	Характерні особливості етапу
I ЕТАП до 1917 р.	формування економічного аналізу, що зумовлено доцільністю і необхідністю здійснювати аналіз балансу підприємства і його прибутків
II ЕТАП 1917 – 1930 рр.	перехід від політики військового комунізму до НЕПу – становлення і розвиток економічного аналізу в умовах одержавлення засобів виробництва (підвищення вимог до економічного аналізу пов'язане із відміною комерційної таємниці та введенням централізованого планування в масштабах народного господарства та контроль за виконанням планів кожним підприємством)
III ЕТАП 1931 – 1940 рр.	перехід до командно-адміністративної економіки – розвиток методики аналізу, яка включає всебічну оцінку господарської діяльності підприємства з точки зору визначення ступеня виконання плану
IV ЕТАП 1941 – 1991 рр.	становлення і розвиток галузевого аналізу та інших його напрямів, удосконалення напрацювань попередніх періодів: за воєнних часів – економічний аналіз сприяє зростанню випуску високоякісної продукції з найменшими витратами, в післявоєнний період – на перше місце висувалися питання аналізу виробництва
V ЕТАП з 1991 р. – до теперішнього часу	спроби пристосування напрацювань попередніх періодів до сучасних умов перехідного періоду (ринкові засади господарювання, роздержавлення, демонополізація виробництва, конкуренція, ризик, поява нових аналітичних об'єктів)

У дореволюційний період (до 1917 р.) відбувалося зародження аналітичної галузі знань. У великих компаніях царської Росії практикувалося обговорення на річних зборах їх засновників доповідей управлінців про підсумки господарської діяльності, однак програма і методика підготовки таких доповідей ніде не публікувалась, і складання фінансової звітності не регулювалось в законодавчому порядку [2, с. 315].

У кінці XIX ст. виникають об'єктивні причини, що сприяли появі такої галузі знань як економічний аналіз. Саме в даний період, на думку проф. І.І. Каракоза, виробничий процес починає все більше ускладнюватися. Бухгалтерський облік і статистика не в змозі дати відповідь на питання, якими шляхами забезпечити отримання зростаючого прибутку, які причини недоотримання прибутку, як знизити собівартість тощо" [5, с. 125]. Як зазначають доц. С.З. Мошенський та доц. О.В. Олійник, характерними особливостями даного періоду розвитку економічного аналізу були:

– відсутність теоретичного підходу, єдиної методики аналізу;

– загальні принципи вивчення одних і тих самих показників [11, с. 193].

На початку *другого етапу (1917-1930 рр.)* мали місце негативні факти в обліково-аналітичному житті. Так, після Жовтневої революції більшість нормативно-правових

актів, що регулювали питання економічного аналізу та бухгалтерського обліку були анульовані. Це був період "військового комунізму", що характеризувався анархією з періодичними спробами централізувати облік. Облік та звітність не мали єдиної методологічної бази, аналіз, що базується на балансових даних, не могли розрити об'єктивні закономірності в розвитку виробництва та обміну, так як далеко не завжди спирався на об'єктивні дані. Отримані показники при внутрішньому аналізі не були об'єктом наукових досліджень, вони були просто закритими комерційною таємницею.

У цей період була знищена приватна власність на засоби виробництва, встановлена централізація системи управління, ліквідована галузева розгалуженість, встановлено робочий контроль за виробництвом, що і сприяло демократизації управління народним господарством. Була відмінена комерційна таємниця, що забезпечило гласність обліку і контролю за економічними явищами і господарськими процесами, фінансовими результатами [4, с. 23]. Проведені заходи сприяли організації і веденню бухгалтерського обліку, і, відповідно, проведенню економічного аналізу діяльності суб'єктів господарювання.

Економічний аналіз у торгівлі та споживчій кооперації розвивався спочатку дещо швидше, ніж у промисловості, що було

зумовлено використанням досвіду аналітичних розробок в дореволюційній споживчій кооперації, наявністю досвідчених кадрів, створенням міських кооперативів і значним зростанням їх кількості в сільській місцевості, утворенням районних і губернських союзів, організацією Центросоюзу, формуванням у всіх кооперативних союзах (в районних, міських, губернських і в Центросоюзі) груп працівників, пов'язаних з інспектуванням, інструктуванням і ревізією місцевих кооперативів. Інструктори-організатори, інструктори-ревізори за специфікою своєї діяльності повинні були добре знати бухгалтерський і статистичний облік, вміти читати баланси та звіти, аналізувати торговельно-фінансову діяльність кооперативних підприємств. Саме з інструкторського, ревізійного та бухгалтерського персоналу кооперативних організацій згодом вийшли економісти-аналітики та перші наукові працівники у сфері економічного аналізу.

З переходом економіки країни до планового соціалістичного господарства (1931-1940 рр.) в СРСР питання аналізу балансу, фінансового стану, фінансових результатів ставилися на останнє місце. Аналіз все більше віддалявся від бухгалтерського обліку і перетворювався на техніко-економічний аналіз, сутність якого полягала в реалізації схеми "план-факт". Розвитку набувала методика аналізу витрат виробництва, заробітної плати, ресурсозабезпеченості підприємства тощо.

До 30-х років економічний аналіз розвивався як аналіз балансу, а в 30-ті роки намічається комплексне використання економічної інформації для економічних розробок. Економічному аналізу стали піддаватися всі основні елементи виробничого процесу – трудові, матеріальні чинники і чинники засобів праці.

Економічний аналіз в промисловості почав набувати проблемного характеру, оскільки ним практично ніхто не займався. Аналіз не входив до сфери діяльності бухгалтерів і не мав для них професійного

інтересу, а в управлінців не вистачало часу для його проведення.

Отже, у передвоєнні роки економічний аналіз як галузь знань був сформований у методологічному плані та отримав значний розвиток у галузевому напрямі (як за галузями господарства, так і в частині внутрішньогалузевої спеціалізації).

IV етап (1941-1991 рр.) характеризувався такими особливостями. У роки Великої Вітчизняної війни економічний аналіз збагатився роботами головним чином практичного плану, оскільки до керівництва прийшли нові люди, недосвідчені в питаннях економіки, і їм необхідні були знання практики аналітичної роботи.

Спочатку перед економічним аналізом стояли епізодичні завдання, пов'язані з оцінкою матеріальних збитків, нанесених народному господарству військовими діями. Наркоматам і відомствам дозволялося списувати з балансів підприємств та організацій вартість повністю зруйнованих основних засобів, знищених і розкрадених гітлерівцями товарно-матеріальних цінностей. До річного звіту за 1945 р. додавалися акти про списання окремо основних засобів і товарно-матеріальних цінностей. Аналіз річних звітів передбачав виявлення та оцінку матеріальних втрат, нанесених війною.

У післявоєнні роки відбувся стрімкий розвиток економічного аналізу, що виявилось у диференціації методик аналізу за галузями економіки, поглибленні аналізу діяльності внутрішніх госпрозрахункових підрозділів підприємств, розробці методик аналізу зведених звітів, монографічному дослідженні основних проблем економічного аналізу та у використанні методології і методики економічного аналізу за межами країни, формуванні відповідного курсу для студентів економічних вищих навчальних закладів.

Почав розвиватися в СРСР у 60-ті рр. ХХ ст. оперативний економічний аналіз. У період 70-х – 80-х років ХХ ст. значно поживалася обов'язкова аналітична робота, що проводиться на підприємствах та в організаціях, підпорядкованих різним міністерствам і відомствам. Зокрема,

Правління Держбанку у 1981 р. випустило детальні методичні вказівки з аналізу діяльності промислових підприємств, Міністерство електротехнічної промисловості СРСР розробило розгорнуту методику аналізу річних звітів підпорядкованих йому підприємств. У кінці 1980-х років значна увага приділялася розробці методичних основ внутрішньозаводського оперативного аналізу та функціонально-вартісного аналізу [16, с. 26-27].

Сприяння розвитку аналітичної думки є проведення трьох всесоюзних зібрань з організації і методики економічного аналізу (1963, 1969 і 1983 роки) [12, с. 40-56], результатом яких є посилення теоретичних розробок аналізу технічного та організаційного рівня підприємства, удосконалення організації оперативного аналізу на підприємствах, переліку показників, порядку оформлення результатів; сприяння застосуванню економіко-математичних методів та обчислювальної техніки в аналітичній роботі, розвитку аналізу за об'єктами.

V etiam (1991 - до тепер). Організація і методика економічного аналізу в Україні історично сформувалася на основі аналітичної системи колишнього СРСР, де переважала державна форма власності, а управління економікою здійснювалося в умовах централізації. Якщо до початку 90-х рр. ХХ ст. характерною рисою аналізу господарської діяльності була оцінка ходу виконання плану, встановленого державою, то на сьогодні така особливість втратила своє попереднє значення, оскільки відбувся перехід від планово-адміністративної економіки до ринкових відносин і відповідно змінилися завдання, цільові установки аналітичних досліджень. Сучасний економічний аналіз має перспективний напрям, що пов'язане із зростаючим впливом зовнішнього середовища на діяльність підприємства. Посилилася залежність стану суб'єкта господарювання від зовнішніх економічних процесів, надійності контрагентів, ускладнення організаційно-правових форм функціонування. Для

врахування цих явища інструментарій сучасного економічного аналізу розширюється.

Ленін В.І. вбачав в аналізі дієвий засіб виявлення практичних помилок, саме на його основі він рекомендував здійснювати виправлення помилок. Використання ленінської методології дозволяє нам більш обґрунтовано підходити до вирішення багатьох актуальних питань організації економічного аналізу, розвитку окремих видів аналізу і їх взаємодії, місця і ролі аналізу в управлінні виробництвом та ін. Особливо увагу приділяв ретроспективному аналізу. Щоб аналіз був дійсно науковим, необхідно “не забувати основного історичного зв'язку, дивитися на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи у своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитися, чим дана річ стала тепер” [9, с. 67]. Саме ретроспективний аналіз дозволяє поглянути на економічні явища з історичних позицій, дослідити їх в динаміці [17, с. 40].

Отже, зміст аналізу зумовлений характером суспільного ладу, формами власності й відображає основні риси економіки на конкретному етапі її розвитку. Тому першочерговим є не копіювання надбань вчених-аналітиків попередніх періодів, а створення нової аналітичної системи, адекватної запитам сучасного управління, на основі синтезу прогресивних здобутків минулих етапів із новими елементами логічної структури науки економічний аналіз; критичне переосмислення можливостей повнішої адаптації положень аналітичної науки у майбутньому.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дослідження історичних етапів становлення та розвитку економічного аналізу як науки є необхідною умовою удосконалення її теоретичних засад за ринкових відносин. Проведене дослідження дає можливість зробити наступні висновки. По-перше, з розвитком суспільних відносин, ускладненням виробничого процесу, наука кінця ХІХ ст. не відповідала зростаючим

потребам практики. Тому виникла необхідність появи нової сфери знань, якою у результаті диференціації суспільних наук став економічний аналіз. По-друге, зміст економічного аналізу зумовлений характером суспільного ладу, формами власності й відображає основні риси економіки на конкретному етапі її розвитку. Доведено, що економічний аналіз повинен відповідати запитам управління й враховувати вплив зовнішнього середовища на діяльність підприємства. Виконання вказаних вимог забезпечить ефективне управління підприємством.

Список використаної літератури:

1. Австрийская школа в политической экономии: К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер. – М., 1992.
2. Антология учетной мысли. Из истории бухгалтерии / Сост. Д.В. Назаров, М.Ю. Медведев. – М.: Экономистъ, 2006. – 352 с.
3. Барнгольц С.Б., Мельник М.В. Методология экономического анализа деятельности хозяйствующего субъекта: Учеб. пособие. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 204 с.
4. Бутко А.Д. Теорія економічного аналізу: Підруч. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2005. – 411 с.
5. Каракоз И.И., Самборский В.И. Теория экономического анализа. – К.: Выща шк. Головное изд-во, 1989. – 255 с.
6. Ковалев В.В. Финансовый анализ: методы и процедуры. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 560 с.
7. Коробов М.Я. Фінансово-економічний аналіз діяльності підприємств: Навч. посіб. – К.: Т-во "Знання", КОО, 2000. – 378 с.
8. Лазаршина І.Д. Економічний аналіз в Україні: історія, методологія, практика: Монографія. – Рівне: НУВГП, 2005. – 369 с.
9. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Том 39. – Издание 5-е. – М.: Изд-во политической литературы, 1974. – 624 с.
10. Мних Є.В. Економічний аналіз: Підручник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 412 с.
11. Мошенський С.З., Олійник О.В. Економічний аналіз: Підручник для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів. / За ред. д.е.н., проф., Заслуженого діяча науки і техніки України Ф.Ф. Бутинця. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Житомир: ПП "Рута", 2007. – 704 с.
12. Нініаліди О.Ю. Формування засад аналізу фінансового стану в контексті розвитку теорії економічного аналізу // Регіональні перспективи. – 2001. – № 2-3 (15-16). – С. 166-166.
13. Розмаинский И.В., Холодилин К.А. История экономического анализа на Западе. Текст лекций / Под общ. ред. И.В. Розмаинского. – СПб.: СПбГУ, 2000.
14. Шаститко А.Е. Неинституциональная экономическая теория. – М., 1999.
15. Шевчук В. Українська економічна думка на тлі сучасного цивілізаційного розвитку // Collection of scholarly papers. / Published by the Ukrainian Free University in Munich. – Reihe: Studia. Band 18. – München-L'viv, 1996. – С. 48-66.
16. Шеремет А.Д., Майданчик Б.И. Актуальные вопросы развития экономического анализа в 80-е годы // Бухгалтерский учет. – 1981. – № 6. – С. 26-27.
17. Шеремет А.Д., Заварихин Н.М. В.И. Ленин об экономическом анализе в управлении социалистическим производством // Бухгалтерский учет. – 1980. – № 4. – С. 38-40.
18. Jerzewska Magdalena. Przyczynę do historii analizy ekonomicznej // Zeszyty teoretyczne rachunkowosci. – 2004. – № 20(76). – S. 39-51.
19. Rutherford M. Institutions in Economics. The Old and The New Institutionalism. – Cambridge, 1995.

РАЙКОВСЬКА Інна Тадеушівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри бухгалтерського обліку і контролю Житомирського державного технологічного університету

Наукові інтереси:

- теорія та методологія економічного аналізу;
- проблеми теорії бухгалтерського обліку